

به نام خداوند جان و خرد

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده علوم اجتماعی
رساله دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی

عنوان

مطالعه سطح و انواع دینداری دانشجویان دانشگاه‌های شهر قم

استاد راهنما

سرکار خانم دکتر طاهره قادری

اساتید مشاور

جناب آقای دکتر سید محمد میرسندسی

جناب آقای دکتر سعید وصالی

دانشجو: سعید زارع

۱۳۹۱

تقدیم به:

حاج صمد زارع و فاطمه زهرا تولایی؛ پدر و مادر مهربان‌تر از جانم، که دینداری مداراتی و آزاداندیشی دینی را به من آموختند.

سیده حکیمه هاشمی؛ همسر عزیزم، و علی و عرفان؛ فرزندان دلبندم، که در طول مسیر، همواره یار و یاورم بودند.

به همه آنها: بخاطر آنکه در سختی‌ها و ناملایمات، و درد و رنج این دوران، آرامش روح بودند و آسایش جان.

چکیده

هدف این تحقیق سنجش سطح و انواع دینداری دانشجویان و کشف عوامل مؤثر بر آن بوده است. روش تحقیق، پیمایش بوده و جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه‌های شهر قم و حجم نمونه ۳۵۴ نفر می‌باشد. روش نمونه‌گیری نیز، نمونه‌گیری طبقه‌ای است. برای سنجش سطح دینداری از مدل گلاک و استارک استفاده شد و برای سنجش نوع دینداری، از ترکیب نظریات جمعی از صاحب‌نظران بهره برده و انواع دینداری عامیانه، شریعت‌مدارانه، رسمی حکومتی، متجددانه، سکولار، لائیک و ترکیبی را مناسب جامعه آماری یافتیم. از مباحث پیر برگر برای دو فرضیه توصیفی استفاده شد. همچنین از نظریه مدرن‌شدن و سکولارشدن برگر، متغیر «میزان تحصیلات»؛ از نظریه پایگاه اجتماعی - اقتصادی یواخیم واخ، متغیر «پایگاه اجتماعی - اقتصادی»؛ از نظریه سرمایه اجتماعی کلمن و پاتنام، متغیر «سرمایه اجتماعی»؛ از نظریه زیست‌جهان اجتماعی برگر، متغیر «خاستگاه جغرافیایی» و متغیر «طلبه بودن»؛ و از نظریه کاشت گربنر، متغیر «میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی»، استخراج شدند.

نتایج تحقیق نشان داد که دانشجویان به دینداری پایبند بوده و میزان این پایبندی بالاتر از «زیاد» بوده است. از سه بعد سنجش سطح دینداری، بعد اعتقادی (بسیار زیاد) بیشتر از بعد پیامدی (در حد زیاد) و بعد مناسکی (کمتر از زیاد) بود. براساس داده‌های تحقیق، میزان تحصیلات (مقطع تحصیلی) بر سطح دینداری تأثیر داشته است اما تأثیر آن بر نوع دینداری، تأیید نگردید. پایگاه اجتماعی - اقتصادی، تنها در درآمد، تأثیر خود را نشان داد و تأثیر منزلت شغلی و تحصیلات خانواده، تأیید نگردید. دانشجویانی که از سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردار بوده‌اند، سطح دینداری آنها بالا بود و هرچه سرمایه اجتماعی دانشجویان پایین‌تر بود، میزان دینداری آنها نیز پایین‌تر بوده است. خاستگاه جغرافیایی (اقامت در قم) دانشجویان بر سطح دینداری آنها تأثیر داشته اما تأثیر آن بر نوع دینداری تأیید نگردید. بین میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی داخلی و سطح دینداری رابطه مستقیم معناداری وجود دارد و بر نوع دینداری نیز تأثیر داشته است. اما بین استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی و سطح دینداری رابطه معکوس معناداری وجود دارد و بر نوع دینداری نیز تأثیر داشته است. یافته‌ها بیانگر آن است که طلبه بودن دانشجویان بر سطح و نوع دینداری آنها تأثیر نداشته است.

تقدیر و تشکر

این نوشته اگر ارزشی در مجموعه تلاش‌های تحقیقاتی داشته باشد، مدیون راهنمایی و مشاوره استادانی است که بدون آنها، چارچوب این پژوهش هرگز شکل نمی‌گرفت. به همین جهت بر خود فرض می‌دانم که در این مجال از آن اساتید گرانقدر، سپاسگزاری نمایم. استاد ارجمند و معلم فرزانه، سرکار خانم دکتر طاهره قادری که ضمن قبول راهنمایی این رساله، منت نهادند و با مطالعه دست‌نوشته‌های این جانب، راهنمایی‌ها و توصیه‌های ارزنده‌ای ارائه دادند. از اساتید گرانمایه، جناب آقای دکتر سیدمحمد میرسندسی و جناب آقای دکتر سعید وصالی به عنوان مشاور رساله و همچنین جناب آقای دکتر محمدحسین پناهی و جناب آقای دکتر ابراهیم فیاض به عنوان داوران رساله، کمال قدرانی و سپاس را خواهم داشت.

دانشگاه ادیان و مذاهب و همه دوستانم، که روزگاری ناب‌ترین اندیشه‌ها را با هم ورق زدیم و شیرین‌ترین ایام را با هم پیر شدیم، را چگونه می‌توان فراموش کرد! از ریاست محترم دانشگاه: حجت‌الاسلام سید ابوالحسن نواب و مجموعه کتابخانه بسیار ارزشمند دانشگاه که بخش اعظم مطالعه این رساله در آنجا صورت گرفت، نیز تشکر ویژه دارم. لازم است یادی کنم از جناب آقای کمال برزگر، که زحمت حروفچینی و صفحه‌آرایی این رساله را متقبل شد.

در خاتمه قدردان همه کسانی خواهم بود که افکار و اندیشه آنها، همیشه در خاطر من سبز خواهد ماند. اساتید گرانقدری که در طول دوره دکترا از وجودشان بهره‌مند شده‌ام: زنده یاد دکتر محمد عبداللهی، دکتر محمدحسین پناهی، دکتر حسن سرایی، دکتر مرتضی فرهادی، دکتر مهدی محسنیان‌راد، دکتر ابراهیم توفیق، دکتر ناصر فکوهی، دکتر علی محمد حاضری و دکتر امیر نیک‌پی. همچنین سروران عزیز و اساتید فرهیخته‌ای که در این پژوهش مرا مدد رساندند و از فضل و دانش آنان بسیار استفاده برده‌ام: استاد فرزانه مصطفی ملکیان، دکتر رضا گندمی، دکتر مسعود ادیب و دکتر حسن قنبری. دوستان گرانقدری که مشورت با آنان بسیار ثمربخش و راهگشا بود: دکتر باقر طالبی‌دارابی، دکتر الله‌کرم کریمی‌پور و آقای محمد کیوانفر. همسر همیشه همراه و همدم، و همواره همکار و همدل: سیده حکیمه هاشمی.

فهرست اجمالی

۱	پیشگفتار
۶	فصل اول: کلیات
۷	مقدمه
۷	۱-۱. طرح مسأله
۱۱	۲-۱. هدف تحقیق
۱۱	۳-۱. ضرورت تحقیق
۱۲	۴-۱. تاریخ مطالعات دینداری
۱۴	۵-۱. پیشینه تحقیق
۴۳	فصل دوم: مبانی نظری تحقیق
۴۴	مقدمه
۴۵	۱-۲. سنجش سطح دینداری
۵۳	۲-۲. نظریه‌های انواع دینداری
۷۹	۳-۲. تبیین جامعه‌شناختی موضوع
۱۳۳	۴-۲. چارچوب نظری
۱۴۳	۵-۲. مدل تحلیل
۱۴۴	فصل سوم: روش تحقیق
۱۴۵	مقدمه
۱۴۵	۱-۳. روش‌شناسی
۱۴۸	۲-۳. نوع تحقیق و واحد تحلیل

۱۵۰	۳-۳. تعریف نظری و عملیاتی مفاهیم
۱۸۴	۳-۴. جامعه آماری تحقیق
۱۸۵	۳-۵. روش نمونه‌گیری و حجم نمونه
۱۸۸	۳-۶. روش گردآوری اطلاعات
۱۸۹	۳-۷. اعتبار و پایایی
۱۹۲	فصل چهارم: تحلیل داده‌های پژوهش
۱۹۳	مقدمه
۱۹۳	۴-۱. مصاحبه‌های اکتشافی
۱۹۵	۴-۲. بخش کمی تحقیق
۲۳۶	فصل پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۳۷	مقدمه
۲۳۷	۵-۱. مروری بر مباحث نظری
۲۴۷	۵-۲. نگاهی به یافته‌های تحقیق (یافته‌های توصیفی - یافته‌های تحلیلی)
۲۵۲	۵-۳. نقد و بررسی نظریه‌ها
۲۵۹	۵-۴. محدودیت‌های تحقیق
۲۶۱	۵-۵. پیشنهادات
۲۶۲	منابع
۲۷۸	پیوست‌ها

فهرست تفصیلی

۱	پیشگفتار
۶	فصل اول: کلیات
۷	مقدمه
۷	۱-۱. طرح مسأله
۱۱	۲-۱. هدف تحقیق
۱۱	۳-۱. ضرورت تحقیق
۱۲	۴-۱. تاریخ مطالعات دینداری
۱۴	۵-۱. پیشینه تحقیق
۴۳	فصل دوم: مبانی نظری تحقیق
۴۴	مقدمه
۴۵	۱-۲. سنجش سطح دینداری
۴۶	۱-۱-۲. گلاک و استارک
۴۷	۲-۱-۲. علیرضا شجاعی زند
۴۸	۳-۱-۲. محمد خدایاری فرد
۵۰	۴-۱-۲. نینیان اسمارت
۵۱	۵-۱-۲. جمع‌بندی ابعاد دینداری
۵۳	۲-۲. نظریه‌های انواع دینداری
۵۳	۱-۲-۲. انواع دینداری از نظر جامعه‌شناسان کلاسیک و معاصر
۵۴	۱-۱-۲-۲. انواع دینداری از نظر ماکس وبر
۶۰	۲-۱-۲-۲. انواع دینداری از نظر جی. میلتون یی‌نگر
۶۱	۳-۱-۲-۲. انواع دینداری از نظر اینگر فورست
۶۳	۴-۱-۲-۲. انواع دینداری از نظر مک‌گوایر
۶۶	۲-۲-۲. انواع دینداری از نظر متفکران ایرانی
۶۶	۱-۲-۲-۲. انواع دینداری از نظر عبدالکریم سروش

۶۸ ۲-۲-۲. انواع دینداری از نظر مصطفی ملکیان
۷۱ ۳-۲-۲. انواع دینداری از نظر امیر نیک‌پی
۷۲ ۴-۲-۲. انواع دینداری از نظر سارا شریعتی
۷۸ ۵-۲-۲. جمع‌بندی نظریات انواع دینداری از نظر متفکران
۷۹ ۳-۲. تبیین جامعه‌شناختی موضوع
۷۹ ۱-۳-۲. دین به مثابه از خود بیگانگی (تأثیر اقتصاد بر دینداری)
۸۴ ۲-۳-۲. جامعه به مثابه دین (تأثیر مناسک بر دینداری)
۸۹ ۳-۳-۲. حاملان دین ماکس وبر
۹۲ ۴-۳-۲. پایگاه اجتماعی - اقتصادی
۹۶ ۵-۳-۲. زیست‌جهان اجتماعی
۹۸ ۱-۵-۳-۲. شوتمس و زیست‌جهان اجتماعی
۱۰۲ ۲-۵-۳-۲. برگر و چندگانگی زیست‌جهان اجتماعی
۱۰۵ ۶-۳-۲. سرمایه اجتماعی
۱۱۲ ۷-۳-۲. نظریه مدرن‌شدن و سکولارشدن
۱۲۸ ۸-۳-۲. وسایل ارتباط جمعی
۱۳۲ ۹-۳-۲. جمع‌بندی مبانی نظری
۱۳۳ ۴-۲. چارچوب نظری
۱۴۱ ۱-۴-۲. سؤالات تحقیق
۱۴۱ ۲-۴-۲. فرضیه‌های تحقیق
۱۴۳ ۵-۲. مدل تحلیل
۱۴۴ فصل سوم: روش تحقیق
۱۴۵ مقدمه
۱۴۵ ۱-۳. روش‌شناسی
۱۴۸ ۲-۳. نوع تحقیق و واحد تحلیل
۱۴۹ ۱-۲-۳. مصاحبه‌های اکتشافی
۱۴۹ ۲-۲-۳. بخش کمی تحقیق
۱۵۰ ۳-۳. تعریف نظری و عملیاتی مفاهیم
۱۵۰ ۱-۳-۳. متغیرهای وابسته (سطح دینداری و نوع دینداری)

۱۵۴ ۱-۱-۳-۳ سطح دینداری
۱۵۹ ۲-۱-۳-۳ انواع دینداری
۱۷۳ ۲-۳-۳ متغیرهای مستقل
۱۷۳ ۱-۲-۳-۳ متغیر سرمایه اجتماعی
۱۷۸ ۲-۲-۳-۳ متغیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی
۱۸۲ ۳-۲-۳-۳ متغیر میزان تحصیلات (مقطع تحصیلی)
۱۸۲ ۴-۲-۳-۳ متغیر میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی
۱۸۴ ۵-۲-۳-۳ متغیر خاستگاه جغرافیایی
۱۸۴ ۴-۳ جامعه آماری تحقیق
۱۸۵ ۵-۳ روش نمونه‌گیری و حجم نمونه
۱۸۵ ۱-۵-۳ روش نمونه‌گیری
۱۸۶ ۲-۵-۳ حجم نمونه
۱۸۸ ۶-۳ روش گردآوری اطلاعات
۱۸۹ ۷-۳ اعتبار و پایایی
۱۹۲ فصل چهارم: تحلیل داده‌های پژوهش
۱۹۳ مقدمه
۱۹۳ ۱-۴ مصاحبه‌های اکتشافی
۱۹۵ ۲-۴ بخش کمی تحقیق
۱۹۶ ۱-۲-۴ توصیف جمعیت نمونه
۱۹۶ ۱-۱-۲-۴ جنسیت و سن پاسخ‌دهندگان
۱۹۷ ۲-۱-۲-۴ محل تولد و محل سکونت فعلی پاسخ‌دهندگان
۱۹۸ ۳-۱-۲-۴ محل سکونت قبلی و فعلی پاسخ‌دهندگان
۱۹۹ ۴-۱-۲-۴ وضعیت تأهل پاسخ‌دهندگان
۲۰۰ ۵-۱-۲-۴ منزلت شغلی والدین پاسخ‌دهندگان
۲۰۲ ۶-۱-۲-۴ میزان تحصیلات والدین پاسخ‌دهندگان
۲۰۴ ۷-۱-۲-۴ میزان تحصیلات دانشگاهی و حوزوی پاسخ‌دهندگان
۲۰۵ ۸-۱-۲-۴ میزان درآمد ماهانه خانواده پاسخ‌دهندگان
۲۰۶ ۹-۱-۲-۴ رشته تحصیلی پاسخ‌دهندگان

۲۰۷ ۱۰-۱-۲-۴. دانشگاه محل تحصیل پاسخ دهندگان
۲۰۸ ۲-۲-۴. توصیف متغیرهای وابسته
۲۰۸ ۱-۲-۲-۴. سطح دینداری پاسخ گویان
۲۰۸ ۲-۲-۲-۴. سطح دینداری در ابعاد مختلف
۲۱۲ ۳-۲-۲-۴. نوع دینداری پاسخگویان
۲۱۳ ۴-۲-۲-۴. مقایسه سطح دینداری با نوع دینداری پاسخ گویان
۲۱۴ ۳-۲-۴. داده‌های تبیینی
۲۱۴ ۱-۳-۲-۴. بررسی تأثیر جنسیت بر سطح و نوع دینداری
۲۱۶ ۲-۳-۲-۴. بررسی تأثیر سن بر سطح و نوع دینداری
۲۱۷ ۳-۳-۲-۴. بررسی تأثیر وضعیت تأهل بر سطح و نوع دینداری
۲۱۸ ۴-۳-۲-۴. بررسی تأثیر رشته تحصیلی بر سطح و نوع دینداری
۲۲۰ ۵-۳-۲-۴. بررسی تأثیر اشتغال بر سطح و نوع دینداری
۲۲۱ ۴-۲-۴. بررسی فرضیات تحقیق
 ۱-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین میزان تحصیلات (مقطع تحصیلی) و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۲۱ ۲-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین پایگاه اجتماعی - اقتصادی و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۲۳ ۳-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین میزان سرمایه اجتماعی و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۲۶ ۴-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین خاستگاه جغرافیایی و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۲۷ ۵-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین طلبه بودن و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۲۹ ۶-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی داخلی و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۳۱ ۷-۴-۲-۴. آزمون فرضیه: «بین میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی و سطح و نوع دینداری رابطه معناداری وجود دارد».
۲۳۳ فصل پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۳۶ مقدمه
۲۳۷ ۱-۵. مروری بر مباحث نظری
۲۴۷ ۲-۵. نگاهی به یافته‌های تحقیق (یافته‌های توصیفی - یافته‌های تحلیلی)
۲۵۲ ۳-۵. نقد و بررسی نظریه‌ها

۲۵۹ ۴-۵. محدودیت‌های تحقیق

۲۶۱ ۵-۵. پیشنهادات

۲۶۲ منابع

۲۶۳ منابع فارسی

۲۷۵ منابع لاتین

۲۷۸ پیوست‌ها

فهرست جدول‌ها

- جدول ۱-۲: شاخص‌های به کار رفته در برخی تحقیقات داخلی برای سنجش سطح دینداری ۵۳
- جدول ۱-۳: مدل سنجش دینداری در سنجه گلاک و استارک ۱۵۶
- جدول ۲-۳: گویه‌های سنجش دینداری از منظر گلاک و استارک ۱۵۸
- جدول ۳-۳: طبقه‌بندی منزلتی مشاغل ۱۸۱
- جدول ۴-۳: کد شاخص‌های اندازه‌گیری پایگاه اجتماعی - اقتصادی ۱۸۲
- جدول ۵-۳: پارامترهای تحقیق ۱۸۷
- جدول ۶-۳: درصدهای آلفای کرونباخ ۱۹۰
- جدول ۷-۳: میزان آلفای کرونباخ مربوط به متغیرهای تحقیق ۱۹۱
- جدول ۱-۴: توزیع فراوانی و درصد انواع دینداران در مصاحبه ۱۹۴
- جدول ۲-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب جنسیت و سن ۱۹۶
- جدول ۳-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب محل تولد و محل سکونت فعلی ۱۹۷
- جدول ۴-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب محل سکونت قبلی و فعلی ۱۹۸
- جدول ۵-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب وضعیت تأهل ۱۹۹
- جدول ۶-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب منزلت شغلی پدر ۲۰۰
- جدول ۷-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب منزلت شغلی مادر ۲۰۱
- جدول ۸-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب میزان تحصیلات پدر ۲۰۲
- جدول ۹-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب میزان تحصیلات مادر ۲۰۳
- جدول ۱۰-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب میزان تحصیلات دانشگاهی و حوزوی ۲۰۴
- جدول ۱۱-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب درآمد ماهانه خانواده ۲۰۵
- جدول ۱۲-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب رشته تحصیلی ۲۰۶
- جدول ۱۳-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب دانشگاه محل تحصیل ۲۰۷
- جدول ۱۴-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده سطح دینداری ۲۰۸
- جدول ۱۵-۴: نتایج آزمون t و فاصله اطمینان ۹۵ درصدی جهت میانگین بعد اعتقادی ۲۰۹
- جدول ۱۶-۴: نتایج آزمون t و فاصله اطمینان ۹۵ درصدی جهت میانگین بعد مناسکی ۲۱۰
- جدول ۱۷-۴: نتایج آزمون t و فاصله اطمینان ۹۵ درصدی جهت میانگین بعد پیامدی ۲۱۱

- جدول ۱۸-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع مهم دینداری در میان پاسخ‌گویان ۲۱۲
- جدول ۱۹-۴: رتبه بندی انواع دینداری با توجه به اهمیت آن در جامعه ۲۱۲
- جدول ۲۰-۴: توزیع فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب نوع دینداری و وضعیت سطح دینداری ۲۱۳
- جدول ۲۱-۴: رتبه‌بندی سطح دینداری افراد با توجه به نوع دینداری ۲۱۴
- جدول ۲۲-۴: نتایج آزمون t با دو نمونه مستقل جهت بررسی تأثیر جنسیت بر سطح دینداری ۲۱۴
- جدول ۲۳-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به جنسیت افراد ۲۱۵
- جدول ۲۴-۴: نتایج آزمون کای اسکور برای انواع دینداری در جنسیت‌های مختلف ۲۱۵
- جدول ۲۵-۴: نتایج آزمون آنالیز واریانس جهت بررسی تأثیر سن بر سطح دینداری ۲۱۶
- جدول ۲۶-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به سن افراد ۲۱۶
- جدول ۲۷-۴: نتایج آزمون کای اسکور برای انواع دینداری در گروه‌های سنی مختلف ۲۱۷
- جدول ۲۸-۴: نتایج آزمون t با دو نمونه مستقل جهت بررسی تأثیر وضعیت تأهل بر سطح دینداری ۲۱۷
- جدول ۲۹-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به وضعیت تأهل افراد ۲۱۸
- جدول ۳۰-۴: نتایج آزمون کای اسکور برای انواع دینداری در افراد مجرد و متأهل ۲۱۸
- جدول ۳۱-۴: نتایج آزمون آنالیز واریانس جهت بررسی تأثیر رشته تحصیلی بر سطح دینداری ۲۱۸
- جدول ۳۲-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به رشته تحصیلی افراد ۲۱۹
- جدول ۳۳-۴: نتایج آزمون کای اسکور برای انواع دینداری در رشته‌های مختلف تحصیلی ۲۱۹
- جدول ۳۴-۴: نتایج آزمون t با دو نمونه مستقل جهت بررسی تأثیر وضعیت اشتغال بر سطح دینداری ۲۲۰
- جدول ۳۵-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به اشتغال افراد ۲۲۰
- جدول ۳۶-۴: نتایج آزمون کای اسکور برای انواع دینداری در شغل‌های مختلف ۲۲۱
- جدول ۳۷-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده میزان تحصیلات ۲۲۱
- جدول ۳۸-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به میزان تحصیلات ۲۲۲
- جدول ۳۹-۴: رتبه‌بندی سطح دینداری افراد با توجه به میزان تحصیلات ۲۲۳
- جدول ۴۰-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده پایگاه اجتماعی - اقتصادی ۲۲۳
- جدول ۴۱-۴: رتبه‌بندی دینداری افراد با توجه به میزان درآمد ۲۲۴
- جدول ۴۲-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به پایگاه اجتماعی ۲۲۴
- جدول ۴۳-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به درآمد ماهانه خانواده افراد ۲۲۵
- جدول ۴۴-۴: نتایج آزمون کای اسکور برای انواع دینداری در افراد با درآمدهای ماهانه مختلف خانواده ۲۲۵
- جدول ۴۵-۴: توزیع فراوانی مشاهده شده سرمایه اجتماعی ۲۲۶

- جدول ۴-۶۷: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به سرمایه اجتماعی ۲۲۶
- جدول ۴-۶۸: رتبه‌بندی میزان سرمایه اجتماعی افراد با توجه به نوع دینداری ۲۲۷
- جدول ۴-۶۹: توزیع فراوانی مشاهده شده خاستگاه جغرافیایی (محل اقامت) ۲۲۸
- جدول ۴-۷۰: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به محل اقامت افراد ۲۲۸
- جدول ۴-۷۱: رتبه‌بندی دینداری افراد با توجه به محل تولد ۲۲۹
- جدول ۴-۷۲: توزیع فراوانی مشاهده شده وضعیت طلبه بودن ۲۲۹
- جدول ۴-۷۳: توزیع فراوانی انواع دینداری با توجه به طلبگی افراد ۲۳۰
- جدول ۴-۷۴: توزیع فراوانی مشاهده شده انواع دینداری با توجه به نوع دانشگاه افراد ۲۳۱
- جدول ۴-۷۵: توزیع فراوانی مشاهده شده میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی داخلی ۲۳۱
- جدول ۴-۷۶: توزیع فراوانی انواع دینداری با توجه به میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی داخلی ۲۳۲
- جدول ۴-۷۷: رتبه‌بندی میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی داخلی افراد با توجه به نوع دینداری ۲۳۳
- جدول ۴-۷۸: توزیع فراوانی مشاهده شده میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی ۲۳۳
- جدول ۴-۷۹: توزیع فراوانی انواع دینداری با توجه به میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی ۲۳۴
- جدول ۴-۸۰: رتبه‌بندی میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی خارجی با توجه به نوع دینداری ۲۳۴

فهرست نمودارها

- شکل ۴-۱: نمودار مقایسه‌ای فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب جنسیت و سن ۱۹۶
- شکل ۴-۲: نمودار مقایسه‌ای فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب محل تولد و محل سکونت فعلی ۱۹۷
- شکل ۴-۳: نمودار مقایسه‌ای فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب محل سکونت قبلی و فعلی ۱۹۸
- شکل ۴-۴: نمودار مقایسه‌ای فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب وضعیت تأهل ۱۹۹
- شکل ۴-۵: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب منزلت شغلی پدر ۲۰۰
- شکل ۴-۶: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب منزلت شغلی مادر ۲۰۱
- شکل ۴-۷: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب میزان تحصیلات پدر ۲۰۲
- شکل ۴-۸: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب میزان تحصیلات مادر ۲۰۳
- شکل ۴-۹: نمودار مقایسه‌ای فراوانی پاسخ‌دهندگان برحسب میزان تحصیلات دانشگاهی و حوزوی ۲۰۴
- شکل ۴-۱۰: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب درآمد ماهانه خانواده ۲۰۵
- شکل ۴-۱۱: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب رشته تحصیلی ۲۰۶
- شکل ۴-۱۲: نمودار درصد پاسخ‌دهندگان برحسب دانشگاه محل تحصیل ۲۰۷
- شکل ۴-۱۳: هیستوگرام فراوانی بعد اعتقادی ۲۰۹
- شکل ۴-۱۴: هیستوگرام فراوانی بعد مناسکی ۲۱۰
- شکل ۴-۱۵: هیستوگرام فراوانی بعد پیامدی ۲۱۱

پیشگفتار

نظام اجتماعی بر پایهٔ هنجارها استوارند و هنجارها از ارزشهای جامعه منتج می‌شوند و ارزش‌ها از باورها می‌آیند. دین یکی از مهمترین و اساسی‌ترین منبع باورها است. ظرفیت انسان نیز، برای باورداشت، تقریباً نامحدود است. همین گنجایش و گوناگونی و شگفتی حیرت‌انگیز باورداشت‌ها و بازتاب آن در جامعه و تاریخ بشری است که توجه و کنجکاوی بسیاری از نویسندگان، از جمله جامعه‌شناسان را به موضوع دین برانگیخته است (همیلتون، ۱۳۸۷: ۹). اما اینکه مفهوم و ماهیت دین چیست، قضیهٔ ساده‌ای نیست و مراجع ذی‌صلاح تعاریف گوناگونی را دربارهٔ دین ارائه کرده‌اند که هر یک آشکارا با دیگری ناسازگار است. به همین دلیل، برخی از جامعه‌شناسان چنین استدلال کرده‌اند که در آغاز بهتر است کوششی برای تعریف دین به عمل نیاید و تنها پس از یک تحقیق علمی، محقق در پایان کار، چنین کاری را انجام دهد. ماکس وبر اثر مهم خود به نام *جامعه‌شناسی دین* را با این کلمات آغاز کرده است: برای تعریف دین، این که دین چیست، در آغاز نوشته‌هایی از این دست امکان‌پذیر نیست. کوشش برای تعریف، اگر امکان‌پذیر باشد، فقط در پایان تحقیق به نتیجه خواهد رسید (هنیلز، ۱۳۸۶: ۳۰۴).

با هر تعریفی از دین، جامعه‌شناسی دین به دنبال چیست؟ می‌توان گفت که جامعه‌شناسی دین، دو مضمون یا مسئلهٔ اصلی و کانونی دارد: یکی این که چرا باورداشت‌ها و عملکردهای مذهبی، نقش تعیین‌کننده‌ای در فرهنگ و جامعه دارند و دیگر اینکه، چرا این باورداشت‌ها و عملکردها، صورت گوناگونی به خود گرفته‌اند. جامعه‌شناسی دین، به مسئلهٔ نقش و اهمیت دین به معنای عام در جامعهٔ بشری و نیز به اهمیت باورداشت‌ها و عملکرد گروه‌ها و جوامع خاص می‌پردازد (همیلتون، ۱۳۸۷: ۱۱).

نکتهٔ دیگر آنکه، این نظر که «دین نهادی اجتماعی یا فرآوردهٔ انسانی مانند نهادها و فرآورده‌های دیگر نیست» و اینکه «دین چیزی نیست که بتوان آن را مورد تبیین عقلی قرار داد» و یا اینکه «دین از نوعی سرچشمه بنیادی با خصلت روحی و غیرطبیعی مایه می‌گیرد که جز با تعابیر مذهبی و روحی نمی‌توان آن را به صورت دیگری بازشناخت»، از دیدگاه جامعه‌شناسی دین فاقد انسجام منطقی است. اما اینکه رویکرد و روش جامعه‌شناسان دین به این پدیدهٔ اجتماعی چگونه باید باشد، برگر می‌گوید: شاید رایج‌ترین و پذیرفته‌شده‌ترین موضع جامعه‌شناسان معاصر در برابر دین، همان موضعی است که یکی از صورت‌هایش را

ندانم‌گویی روش‌شناختی نامیده‌اند (Berger, 1973: 106, 182). این رهیافت، تحلیل جامعه‌شناسی دین را بر مبنای این فرض امکان‌پذیر می‌داند که دین نیز مانند صورت‌های دیگر رفتار اجتماعی و فردی بشر، پدیده‌ای انسانی است (یا به گفته برگر، یک فرافکنی انسانی است) و می‌توان آن را مانند پدیده‌های دیگر انسانی، با روش‌های خاص علوم اجتماعی مورد بررسی قرار داد. رویکرد جامعه‌شناسانه دین به ما می‌آموزد که همچنان که نباید درباره ماهیت هرگونه نظام اعتقادی پیش داوری کرد و به همان‌سان که منتقدان مواضع افراطی اثبات‌گرایی به درستی می‌گویند، نمی‌توانیم خود را از حق داوری درباره باورداشت‌ها پس از بررسی گسترده آنها محروم کنیم. همچنان که نباید فرض را بر این امر بگذاریم که دین چیزی جز یک محصول بشری نیست و مانند هر نهاد اجتماعی دیگر می‌توان آن را کاملاً تبیین کرد، این فرض را نیز نباید بکنیم که عنصر تقلیل‌ناپذیری همیشه در دین وجود دارد و در نتیجه این امکان را نادیده بگیریم که روزی بتوان آن را با همان شیوه بررسی نهادهای اجتماعی دیگر تبیین کرد (همیلتون، ۱۳۸۷: ۲۲). لازم به یادآوری است که در این راه می‌بایست با نگاهی علمی و غیرجانبدارانه عمل نمود چنانکه دانشمندان همواره فرضیه‌های خود را به طور تجربی و نظام یافته‌ای می‌آزمایند و در این کار سعی می‌کنند که از هر پیشداوری و جانبداری دوری کنند (کرلینجر، ۱۳۷۷: ۲۴).

نکته دیگر آنکه، تاریخ جوامع بشری گواه این است که صاحبان قدرت سیاسی (بجز موارد استثنایی) همواره سعی در فریبکاری، تحریفگری، و ظلم و جور دارند (لرد اکتون^۱: قدرت فساد می‌آورد و قدرت مطلق، فساد مطلق). جامعه همیشه نیازمند کسانی است که، در کمال صداقت و جدیت، و با آگاهی و ژرفنگری هرچه بیشتر، مراقب باشند که امور اجتماعی در جهت کاستن از درد و رنج شهروندان سیر کند. دانشجو در هر جامعه‌ای جزء این دسته از افراد است که سعی دارد حقیقت را بشناسد و آنرا به درون جامعه هدایت کند و از آن در برابر ناملازمات مراقبت و پاسبانی نماید. اما تا دگرگونی مثبتی در ساحت ذهن و ضمیر افراد روی ندهد، دگرگونی مثبتی در صحنه اجتماع رخ نمی‌تواند نمود، و نیز از آنجا که در میان مؤلفه‌های فرهنگی، باورها را تعیین‌کننده‌تر و مؤثرتر از همه می‌داند و احساسات و عواطف و نیازها و خواسته‌ها را نیز تحت تأثیر شدید باورها می‌بیند، می‌بایست از تمام توان خود و جامعه بهره گیرد تا باورهای

1. Lord Acton

درست تر را به آستانه آگاهی شهروندان بکشاند و آنها را جانشین باورهای نادرست تر سازد. دانشجو به عنوان یک انسان حقیقت جو و بشردوست، می توان گفت که متعلق به نهادی، به نام «نهاد روشنفکری» است، که شرط لازم (و البته نه کافی) بهروزی جامعه است. اما روشنفکری، به معنای اقدام به دو وظیفه تقریر حقیقت (رساندن حقایق به آگاهی شهروندان) و تقلیل مرارت (زدودن درد و رنج شهروندان) در ساحت زندگی اجتماعی است، البته لوازمی دارد که التزام به همه آنها را می توان آداب روشنفکری تلقی کرد (ملکیان، ۱۳۸۷: ۱۹). شاید بتوان مهم ترین (و نه همه) این آداب را عبارت دانست از: ۱. عقلانیت (متناسب ساختن میزان دلبستگی و پایبندی به یک عقیده با قوت بینات و شواهدی که آن عقیده را تأیید می کنند). ۲. شک و بررسی (در همه چیز شک کردن، راه را بر هر گونه جزم و جمود غیر عقلانی می بندد). ۳. نقادی (یعنی هیچ کس را تجسم حق یا مجسمه باطل ندانستن و بنابراین، هیچ باور یا کاری را بی دلیل نپذیرفتن یا بی دلیل و انزاد؛ کسی را فوق سؤال یا دون سؤال تلقی نکردن؛ ادله هر کسی را به محک عقل آزمودن؛ این خصلت مانع از دچار شدن روشنفکر به دو بیماری تعصب^۱ و پیشداوری^۲ می شود). ۴. عدم تعلق به یک ایدئولوژی (روشنفکر می کوشد تا از هرگونه خودشیفتگی^۳ بپرهیزد و نتیجه پرهیز از خودشیفتگی عدم تعلق به یک ایدئولوژی است؛ روشنفکر با هیچ رأی و عقیده ای عقد اخوت دائم نمی بندد، بلکه التزام خود را به هر رأی و عقیده ای مشروط به برهانی بودن، استدلالی بودن، معقول بودن، و رحجان معرفتی داشتن آن رأی و عقیده می کند). ۵. سعی در جهت کاستن از آثار نتایج منفی تخصص گرایی. ۶. استفاده از گفتاری عاری از ابهام،^۴ ابهام،^۵ و غموض. ۷. تمیز مسائل^۶ از مسأله نماها.^۷ ۸. توجه به سلسله مراتب نیازها. ۹. علت یابی و

1. Fanaticism

2. Prejudice

3. Narciscism

4. Vagueness

5. Ambiguity

6. problems

7. Pseudo- problems

ریشه‌شناسی درد و رنج‌ها (صرفاً بر شمردن درد و رنج‌های مورد ابتلای مردم کافی نیست، بلکه آنچه مهم است علت‌یابی و ریشه‌شناسی دردها و ارائه راه‌حل برای آنهاست). ۱۰. سیر تدریجی و پرهیز از هرگونه محافظه‌کاری و انقلابیگری (هیچگاه وضع موجود هیچ جامعه‌ای وضع مطلوب و آرمانی نیست و بدین لحاظ، هرگونه انقلابیگری و فعالیتهای آنی، دفعی و شتابزده محکوم به شکست است؛ رسیدن از وضع موجود نامطلوب به وضع مطلوب ناموجود مستلزم برداشتن گامهایی است که تغییر تدریجی ایجاد نماید).

۱۱. صداقت (مطابقت کامل سه ساحت با یکدیگر: ساحت ذهن، ساحت گفتار و نوشتار و ساحت کردار).

۱۲. انصاف در مقام نقد و داوری. ۱۳. آمادگی برای تحمل هرگونه محرومیت و درد و رنج (روشنفکر به دفاع از انسان‌ها، در برابر قدرتها، برخاسته است، یعنی سخنگوی ضعفا در برابر اقویا شده است، در این میان صاحبان قدرت، با استفاده از انواع آوازه‌گری‌ها، دروغ‌ها، و فریبکاریها، روشنفکر را کسی معرفی می‌کنند که یا با سنت و عرف مورد احترام مخالفت دارد و هنجارهای اجتماعی را پاس نمی‌دارد و حرمت نمی‌نهد یا با آنچه متون مقدس دینی و مذهبی گفته‌اند و زعمای دین و مذهب اثبات کرده‌اند می‌ستیزد و بنابراین، بدعت انگیز یا کافر است یا مروج نوعی اباحیگری و بی‌بندوباری اخلاقی است یا نظم و امنیت جامعه را برهم می‌زند و نابود می‌کند یا در خدمت بیگانگان یا دشمنان است و از این طریق، می‌کوشند تا عاطفه مثبت و اقبال مردم را نیز نسبت به او خدشه‌دار کنند و او را به نوعی غربت و تنهایی محکوم سازند) (ملکیان، ۱۳۸۷: ۱۹-۲۷).

در خاتمه باید گفت، مطالعه دین و تأثیرات آن بر موضوعات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی با تشکیل حکومت اسلامی به سال ۱۳۵۷ در ایران، بسیار مورد نظر پژوهش‌گران و دانشجویان واقع شد. اگرچه تاکنون مقالات، پژوهش‌ها و تحقیقات فراوانی در این زمینه صورت گرفته است، اما همچنان ضرورت تحقیق و تفحص در این زمینه احساس می‌شود. یکی از این موضوعات، بررسی میزان دینداری و انواع آن در میان دانشجویان است. ما برای تبیین میزان و انواع دینداری دانشجویان راهی نداریم جز آنکه به خود دانشجویان مراجعه کرده و داده‌ها را از میان آنها دریافت کنیم. اساساً اسلوب صحیح و روش درست همین است، زیرا برای یک جامعه‌شناس هیچ‌گونه شواهد عینی جداگانه‌ای نیست که او بتواند با تکیه بر آنها، آنچه را که خود مردم مورد بررسی، باور داشته و انجام می‌دهند، تبیین کند (همیلتون، ۱۳۸۷: ۱۷).